

Жанибеков А.К., Арын А.А.,
Умбетбаева Ж.Б.

**Дәлелдемелердің
қатыстылығы –
дәлелдемелерді бағалаудың
негізгі критерийлері ретінде**

Іс жүргізушілік мағынасындағы белгілі бір дәлелдемелерді тергеудің және соттың қабылдауы, оларды нақты қылмыстық іс бойынша процеске тарту дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешуге негізделген. Дәлелдемелердің қатыстылығын – олардың және дәлелденуге жататын жағдайлардың арасында қисынды байланыстың болуы деп түсіну қабылданған, осыған байланысты қылмыстық іс бойынша белгілі бір фактілерді негіздеу немесе жоққа шығару үшін пайдаланылуы мүмкін. Дәлелдемелердің қатыстылығының өлшемі сипатында мыналар көрінеді: дәлелдеменің ізделетін фактімен байланысы; нақты дәлелдермен анықталатын мән-жайдың іс үшін маңызы; тап осы мән-жайды анықтау үшін аталған дәлелдемелердің маңызы. Аталған мақалада қылмыстық процестегі дәлелдемелердің қатыстылығының түсінігі мен олардың мазмұны, дәлелдемелер қатыстылығының кейбір мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: дәлелдеме, дәлелдемелердің қатыстылығы, жанама дәлелдемелер, дәлелдемелерді бағалау, іс жүргізуге қатысушылар.

Zhanibekov A.K., Aryn A.A.,
Umbetbaeva Zh.B.

**The relevance of evidence as
the main criterion for evaluating
evidence**

Under the relevant evidence should be understood in the case of the use of evidence relevant to the case. Range of evidence that can convince the investigator and the court of the existence of certain circumstances, the law is not limited. This is – any factual data that meet a series of requirements, and above all they must be able to confirm or deny the interest of the investigator and the court the circumstances of the case. In this article, the authors reveal the concept and content of the relevance of evidence, as well as some of the problems the relevance of evidence in criminal proceedings.

Key words: evidence, relevance of evidence, circumstantial evidence, evaluation of the evidence, persons involved in criminal proceedings.

Жанибеков А.К., Арын А.А.,
Умбетбаева Ж.Б.

**Относимость доказательств
как основной критерий оценки
доказательств**

Под относимостью доказательств следует понимать использование по делу тех фактических данных, которые имеют значение для данного дела. Круг фактических данных, которые могут убедить следователя и суд в существовании тех или иных обстоятельств, законом не ограничен. Это – любые фактические данные, к которым предъявляется ряд требований, и прежде всего они должны обладать способностью подтвердить или опровергать интересующие следователя и суд обстоятельства дела. В данной статье авторы раскрывают понятие и содержание относимости доказательств, а также некоторые проблемы относимости доказательств в уголовном процессе.

Ключевые слова: доказательство, относимость доказательств, косвенные доказательства, оценка доказательств, лица, участвующие в уголовном процессе.

**ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ
ҚАТЫСТЫЛЫҒЫ –
ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ
БАҒАЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ
КРИТЕРИЙЛЕРІ РЕТІНДЕ**

Жиырманшы жылдардың шекарасында орыс процесуалистері дәлелдемелердің қатыстылығын дәлелдеудің бірінші ережесі ретінде қарастырды.

«Айғақ деп қылмыс оқиғасы туралы немесе күдікті тұлғаның кінәсі туралы қорытынды жасауға болатын кез келген мән-жай танылады. Пайымдау затымен сөзсіз байланысы бар айғақтар ғана істі шешу кезінде назарға алына алады» [1, 122 б.].

Дәлелдемелер құрамының қатыстылығы ҚПК 125 бабында бекітілген, оған сәйкес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер деп «іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар екендігі туралы қорытындыларды растайтын, жоққа шығаратын немесе күмәндандыратын» дәлелдемелер танылады. Демек, егер іс жүзіндегі деректер мән-жайларды анықтаса, яғни оларға сілтеу жасау қабілетіне ие болса, онда олар іс бойынша дәлелдемелер болып табылады. Егер іс жүзіндегі деректердің мұндай қабілеті болмаса, олар дәлелдемелер деп танылмауы тиіс.

Дәлелдемелердің қатыстылығы құқықтану әдебиетінде әр түрлі түсіндіріледі. Бір авторлар қатыстылық – бұл дәлелдемелердің белгісі деп ойлайды [2, 35 б.], басқалары оны қасиет дейді [3, 54 б.], үшіншілері қатыстылық жол берілетінділік сияқты – тергеуші, прокурор, сот іс бойынша қорытындыларды негіздеу үшін пайдаланатын дәлелдемелердің әрқайсысы сәйкес келуге тиісті болатын [4, 134 б.] бағалау критерийлері [5, 58 б.], қылмыстық істің материалдарындағы іс жүзіндегі деректердің тікелей осы іске маңызы бар мән-жайларды көрсететіндігі [6, 144 б.] деп есептейді.

Алайда, іс жүргізу ғалымдарының көпшілігі сияқты, бұл авторлар дәлелдемелердің қатыстылығының мазмұнын іс жүзіндегі деректердің істің мән-жайларымен байланысы ретінде, дәлелдемелердің фактілерді растау қабілеті ретінде анықтайды. Бұл жағдайда осы байланыстың объективті сипаты жиі атап өтіледі.

Бұл ереже даусыз болып көрінеді, себебі қатыстылық, ең алдымен, белгілі құбылыстар арасындағы өзара байланыс ретінде сипатталады. Сонымен қатар, ол белгілі бір нақтылауды қажет етеді.

Дәлелдемелердің қатыстылығының негізінде, шын мәнінде, ақиқаттылықтың пәні мен құбылыстары арасындағы объективті

байланыстары: себеп-салдар, шартты, кеңістікті-уақыттық және т.б. жатыр. Қатыстылық қасиеті бұл байланыстардың қисынды көрінісін, дәлелдеменің ізделіп отырған фактілердің болуын немесе жоқтығын негіздейтін ой-қорытындыларының тізбегінде дәйек болу қабілетін құрайды. Тікелей дәлелдемелердің қатыстылығы әрқашан айқын. «Тікелей дәлелдеменің қатыстылығын тануға оның анықтығына деген күмән кедергі болмайды, ол тіпті айыпталушының немесе куәнің түсініктерінің алдын ала белгілі жалғандығы жағдайларында да өз құрамы бойынша қатысты» [7, 91 б.].

Анықталған іс жүзіндегі деректердің қатыстылығы туралы болжам – оларды кейінгі зерттеудің қажетті алғышарты екенін атап өту қажет. Соңғы әрекеттің барысында дәлелдемелердің қатыстылығы тергелетін оқиғаның мән-жайлары туралы жаңа мәліметтердің ықпалымен бірнеше рет өзгеруі мүмкін.

Айта кетейік, дәлелдемелердің қатыстылығы туралы ереженің мәні дәлелдеу шектерін істің шешілуі үшін елеулі мән-жайлармен шектеуде болып табылады. Қайсыбір іске қатысты дәлелдемелердің толық тізімін атамай, сілтемесе де, жалпы түрде қылмыстық істер бойынша дәлелдеу пәнін анықтайтын қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешу үшін негіз береді. Дәлелдемелердің нақты қылмыстық іс бойынша қатыстылығы объективті негізде қалыптасатын тергеу және соттың бағалау пікірлерімен анықталады.

Алайда зерттеушілер дәлелдемеге іштей тән қасиет ретіндегі қатыстылықтың объективтілігін әрқашан ескере бермейді. Мысалы, М.К. Треушников дәлелдемелердің қатыстылығын «іс бойынша маңызы бар фактілерді растауға қабілетті дәлелдемелерді ғана қабылдайтын, талап ететін, зерттейтін соттың іс-әрекет ережесі» ретінде анықтайды [8, 44 б.]. Шынында да, сот ісін жүргізу органдарының дәл өздері барлық дәлелдеменің қатыстылығын анықтайды. Бірақ олар мұны өзінің субъективті ниетінен емес, дәлелдеме мен фактінің арасында қажетті байланыстың болуын немесе жоқтығын ескере отырып жасайды. Қатыстылық қасиет болғандықтан, өзі тиісті болатын нысанда – дәлелдеме де болады, ал соттың қатыстылықты бағалау бойынша әрекеттері осы қасиеттен туады, оның салдары болып табылады. Қатыстылықтың сот өндірісі органдарының іс-әрекет ережесі ретіндегі анықтамасы бұл қасиетті оның объективті критерийінен айырады, оның орнына тергеушінің,

анықтау органының, прокурордың және соттың оның субъективті қарауын ұсынады.

Біздің пікірімзше, дәлелдемелердің қатыстылығын тек қасиет немесе дәлелдемелерді іс жүргізуге енгізуге рұқсат беру шарты ретінде қарастыруға болмайды. Дәлелдемелердің қатыстылығының мұндай түсініктемесі біраз біржақты және толық емес болып табылады. Ол бұл құқықтық құбылыстың мағынасы мен мәнін нашарлатады. Дәлелдеудің барлық сатыларында тек қатысты дәлелдемелерді бағалау нәтижесінде қабылдауды, зерттеуді және тандауды қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдерін зерттеу шетте қалып отыр.

Қылмыстық іс жүргізу заңы істің дұрыс шешілуі үшін қажетті кез келген мән-жайлар туралы мәліметтер іс бойынша маңызы бар болып саналады деп айтатын талаптардан тұрады. Мысалы, куә өзіне іс бойынша мәлім деректің бәрін хабарлауға міндетті және сол іс бойынша дәлелдеуге жататын кез келген мән-жайлар туралы сұралуы мүмкін. ҚПК 125 бабында дәлелдеу пәніне кіретін ғана емес, сонымен қатар, дұрыс тергеу, сот талқылауы мен істің шешілуі үшін анықтау қажет болатын барлық басқа мән-жайлар туралы куәлік ететін дәлелдемелерді жинау қажеттілігі туралы талап бар. Сондықтан дәлелдемені іске қатысты деп тану үшін оны төмендегі мақсаттардың кем дегенде біреуіне жету үшін пайдалануға болатындығы жеткілікті: 1) дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды анықтау; 2) нәтижесінде дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайды анықтауға мүмкіндік беретін аралық фактілердің жиынтығын анықтау; 3) басқа дәлелдемелермен анықталған факті және мән-жайды белгілі бір нұсқаның дәлелдемелер жүйесінің сенімділігін нығайту және тексеру мақсатында анықтау, басқаша айтқанда, бар дәлелдемелерді қосарлау арқылы; 4) іс бойынша зерттелетін басқа нұсқаларға қатысты фактілерді теріске шығару; 5) жиналған іс жүзіндегі деректердің дұрыстығының толықтығын олардың қалыптасу, тапсыру және сақтау жағдайларын зерттеу арқылы тексеру.

Бұл дәлелдемелер белгілі бір тұлғаның қылмыстық, не керісінше, қылмыстық емес сипаттағы нақты әрекеттерді қасақана, абайсызда немесе кездейсоқ жасауы туралы қылмыстық іс жүргізу дәлелдеуінің орталық сұрағына жауап беруге мүмкіндік береді.

Ұқсастық дәлелдемелердің қатыстылығын бағалауда маңызды рөл атқарады. Егер тергеуші белгілі бір дәрежедегі қылмыстық істерді тергеуге маманданған болса, ол әрбір жаңа

оқиғаны бұрынғы неғұрлым ұқсас оқиғалармен салыстыруға мүмкіндік беретін тәжірибеге ие болады. Егер бұл оқиғалар кейбір маңызды белгілері бойынша ұқсас болса, бұл, мүмкін басқа да белгілер бойынша ұқсастықтың бар екені туралы аналогия бойынша қорытынды жасауға негіз береді.

Дәлелдемелердің қатыстылығын бағалауда белгілі бір рөлді іс жүзіндегі (табиғи) презумпциялар – «оқиғалардың әдеттегі тәртібін», яғни заттар, құбылыстар, фактілер арасында жиі кездесетін байланысты айқындайтын ережелер де ойнайды.

Құқықтану әдебиетінде кейбір мән-жайлар және фактілер қылмыстық сот өндірісінде дәлелдеуге жатпайды деген пікір кездеседі. Олардың қатарына айқын, жалпылама қабылданған және ғылыммен анықталған, сонымен қатар қоғамның саяси және рухани қағидаларына қарсы келмейтін мән-жайлар және фактілер жатқызады. Жалпы ереже бойынша 1 Мамыр және 8 Наурыз – мереке күндері, ал жексенбі – демалыс күні. Сонымен қатар, дәлелдеу пәні тиісті факт сипатында болғанда оның істің мән-жайларымен себепті байланысы болуы керек. Жалпыға демалыс күні бола отырып, жексенбі мереке күніне қарамастан белгілі бір тұлға үшін жұмыс күні болуы мүмкін, адам қайсыбір себептермен кәсіпорын территориясында болуы мүмкін және т.б. Демек, дәлелдеуге тиісті жағдайларда қоғамдық, сөзсіз фактінің өзі жатпайды.

Тиісті жағдайларда қоғамдық, сөзсіз фактінің өзі емес, оның қылмыстық істің нақты мән-жайларымен байланысы, оның сол мән-жайларды анықтау үшін маңыздылығы жатады.

Жалпылама қабылданған және ғылыммен анықталғандарға қарсы келетін мән-жайлар мен фактілерді анықтау мүмкіндігі туралы мәселе де елеулі ескертуді қажет етеді. Ғылыми-техникалық дамудың жағдайында бүгін жалпылама қабылданған ережелер ертең жалпылама қабылданбаған болып қалуы мүмкін, ғылым кеше мақұлдаған жағдайлар бүгін жоққа шығарылуы мүмкін. Сондықтан, жалпылама танылған және ғылыммен мақұлданған мән-жайлар мен фактілердің ұғымы тұрақты емес – ол өзгермелі. Сәйкесінше, мұндай мән-жайларды және фактілерді динамикада, ғылым мен техниканың ең жаңа жетістіктерімен органикалық өзара байланыста қарастыру қажет.

Дәлелдемелердің қатыстылығын анықтау үшін ол жағымды және жағымсыз мән-жайларға (айыптау, сондай-ақ ақтау дәлелдемесі қатысты

бола алады) сілтей алу фактісі маңызды емес. Зерттелетін дәлелдемелердің шеңберін іске қатысты дәлелдемелерге дейін шектеу тергеу барысын қиындатып, мемлекеттік қаражаттың еріксіз жұмсалыуына, артық уақыт шығысына, істің қажетсіз ақпаратпен толтырылуына әкеле алатын осы дәлелдемелердің шеңберінің орынсыз кеңеюінің алдын алады. Сонымен қатар қажетті дәлелдемелерді орынсыз алып тастау, пайдаланбау зерттеудің толықсыздығына, біржақтылығына, және нәтижесінде, қорытындылардың қателігіне, әділетсіз үкімнің шығарылуына ұшыратады.

Істің мән-жайларын зерттеудің шектері туралы және дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселе алқабилер сотын енгізумен күрделі болып отыр. «Бұл кәсіби судьяларға қарағанда, сәйкес тәжірибесі мен білімі жоқ алқабилердің қатыстылық талаптарына жауап беретін дәлелдемелерді, оларға сәйкес келмейтін дәлелдемелерден ажыратуы оңай еместігіне байланысты. Іске қатысы жоқ іс жүзіндегі деректер алқабилерді бағытынан тайдыра алады.

Алқабилерді оларға іс бойынша ақиқатты анықтау тұрғысынан жағымсыз эмоционалдық әсер бере алатын, дәлелдеу шегінен шығатын мәліметтерден қорғау керек».

Мұндай оқиғалар, атап айтқанда, оқиға орнын және мәйіт денесін қарау хаттамасына қосылған суреттерді, бейнежазбаларды алқабилердің қарауына ұсыну қажеттілігі туған кезде орын алуы мүмкін. Бұл деректерді алқабилердің танысу саласынан алып тастау сол алқабилердің жасалған қылмыстың мән-жайларын зерттеу шектерін тарылтады. Біздің ойымызша, мұндай тарылту туралы мәселе әрбір нақты жағдайда жеке шешілуі тиіс. Суреттер мен бейнежазба алқабилердің сотталушыға деген теріс пікірінің қалыптасуына, «кешірімге лайық емес» деген ескертумен айыптау үкімін шығаруға септігін тигізбеуі керек. Олардың мақсаты – судьяларға және алқабилерге ұсынылған дәлелдемелерді бағалауда, қарастырылып отырған қылмыстың ерекшеліктерін анықтауда көмек көрсету болып табылады. Мысалы, сотталушы жәбірленушіні көкірек қуысының оң жақ бөлігіне соқтым деп сендіреді, ал оқиға орнын қарау хаттамасына қосылған мәйіт суретінде көкірек қуысының сол жақ бөлігінде орналасқан жарақат анық көрініп тұр. Бұл іске анықтылық енгізу үшін, суреттерді ұсыну керек.

Дәлелдемелердің қатыстылығын анықтау кезінде екіжақты қателіктер туады. Біріншіден, дә-

лелдемелер жүйесіне дәлелдеу пәнінің бір де бір элементімен байланыссыз мәліметтер енгізіледі. Екіншіден, іске қатысты дәлелдеме бұрыс түсініктемеге ие болады: ол шын мәнінде анықтау мүмкін емес фактімен байланысқа қойылады. Сонымен, айыптаушының тұлғасын сипаттап, оның жауапкершілігінің дәрежесі мен сипатына әсер ете алса да, айыпталушының бұрынғы сотталғандығы туралы факт кінәнің дәлелдемесі болып табылмайды [9, 56 б.]. Алқабилерде мұндай мәселе тумады, себебі олар сот отырысына дейін қылмыстық істің деректерімен танысу құқығына ие.

Р.С. Белкин «дәлелдеменің мәні» ұғымын дәлелдемелер жиынтығында қатыстыра отырып, және де «дәлелдеменің немесе дәлелдемелердің жиынтығының маңызын анықтау – бұл берілген дәлелдеме немесе берілген дәлелдемелердің жиынтығы ақиқатты анықтауда қандай рөлді ойнайтынын шешуді, дәлелдеме сапасын, оның дәлелдемелер жүйесіндегі құндылығын анықтауды білдіреді» деп пайымдай отырып, сол ұғымға басқа мағына береді.

Сонымен қатар, егер қатыстылық – бір дәлелдеменің сапалық сипаттамасы болса, онда күш – сандық сипаттама. Қатыстылық дәлелдеменің құрамы мен анықталуға жататын фактінің арасындағы байланыстың болуы туралы сұраққа жауап береді, күшті бағалау ол ізделіп жатқан фактіті қаншалықты нақты анықтайтынын көрсетеді. Басқаша айтқанда, қатысты дәлелдеме белгілі бір күшке ие, ал қатысты емесі – оған мүлдем ие емес [10, 122 б.].

Біздің пікірімізше, дәлелдеменің қатыстылығын келесі жолмен анықтауға болады. «Дәлелдемелердің қатыстылығы – іс бойынша анықталып жатқан фактпен өзара әрекеттесу нәтижесінде иеленушімен алынған және сондықтан сол фактке сілтеу жасау қабілетіне ие болатын, зерттелетін нақты қылмыстық істің мән-жайларымен іс жүзіндегі деректердің объективті байланысын айқындайтын, дәлелдемелердің ішкі өздеріне тән қасиеті».

Азаматтық іс жүргізу заңнамасында дәлелдемелердің қатыстылығын анықтайтын норма бар: «Сот ұсынылатын дәлелдемелердің арасынан іс үшін маңызы бар дәлелдемелерді ғана қабылдайды». Бұл сот тәжірибесі үшін өте маңызды, себебі көп жағдайда әр түрлі іс жүзіндегі деректердің көптеген санынан шын мәнінде іс үшін маңызды мән-жайларды анықтауға қабілеттілерін таңдауға және зерттеуге міндеттейді. Ал қылмыстық іс жүргізуде қатыстылық құқықтық емес, ғылыми категория. Заңда қылмыстық істер бойынша өндірісте дәлелдемелердің қатыстылығын анықтайтын тиісті нұсқамалар ғана бар. Бұл кемшілік толықтырылуы тиіс.

Дәлелдемелердің қатыстылығы талабының тәжірибелік мәні, бір жағынан, іс бойынша елеулі маңызы бар мән-жайларды және фактілерді жеткілікті шамада толық және жан-жақты анықтауды қамтамасыз етуде, ал екінші жағынан, іс деректерін дәлелдеу пәніне қатысы жоқ мәліметтермен толтырмауда және сол арқылы қылмыстық істі тергеуді және қарауды артық күрделендірмеуде болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. – СПб., 1995. – 792 с.
- 2 Корпеев Г.П. Методологические проблемы уголовно-процессуального доказывания. – Н. Новгород, 1995. – 136 с.
- 3 Лупинская П.А. Доказывание в советском уголовном процессе. – М., 1966. – 136 с.
- 4 Ульянова Л.Т. Доказательства в уголовном процессе // Уголовный процесс / под ред. К.Ф. Гуценко. – М., 1997. – 235 с.
- 5 Ларин А.М. Доказательства и доказывание // Уголовный процесс России. Лекции-очерки. – М., 1997. – 108 с.
- 6 Ерешев Е. Қылмыстық іс жүргізу. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2006. – 216 б.
- 7 Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. – М.: Юридическая литература, 1977. – 120 с.
- 8 Треушников М.К. Судебные доказательства. – М., 1997. – 125 с.
- 9 Воскресенский В. Проблемы доказывания обвинения // Российская юстиция. – 1995. – № 4. – С. 56-58.
- 10 Михайловская И.Б. Относимость доказательств в советском уголовном процессе // Сов. государство и право. – 1958. – № 12. – С. 122-124.

References

- 1 Chel'cov-Bebutov M.A. Kurs ugolovno-processual'nogo prava. – SPb., 1995. – 792 s.
- 2 Korpev G.P. Metodologicheskie problemy ugolovno-processual'nogo dokazyvanija. – N. Novgorod, 1995. – 136 s.
- 3 Lupinskaja P.A. Dokazyvanie v sovetskom ugolovnom processe. – M., 1966. – 136 s.
- 4 Ul'janova L.T. Dokazatel'stva v ugolovnom processe // Ugolovnyj process / pod red. K.F. Gucenko. – M., 1997. – 235 s.
- 5 Larin A.M. Dokazatel'stva i dokazyvanie // Ugolovnyj process Rossii. Lek-cii-ocherki. – M., 1997. – 108 s.
- 6 Ereshev E. Kılmystық is zhyrgizu. – Almaty: «Olke» baspasy, 2006.- 216 b.
- 7 Reznik G.M. Vnutrennee ubezhdenie pri ocenke dokazatel'stv. – M.: Juridi-cheskaja literatura, 1977. – 120 s.
- 8 Treushnikov M.K. Sudebnye dokazatel'stva. – M., 1997. – 125 s.
- 9 Voskresenskij V. Problemy dokazyvanija obvinenija // Rossijskaja justicija. – 1995. – № 4.- S. 56-58.
- 10 Mihajlovskaja I.B. Otnosimost' dokazatel'stv v sovetskom ugolovnom processe // Sov. gosudarstvo i pravo. – 1958. – № 12. – S. 122-124.